

ՏԵԼԵԿՐԱԳՐԻ ԳԻՏՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻ ԳԵՊԻ ՄԵՐՉԵՐՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔ

Ուսումնասիրելու համար էջմիածնի Չե-
ուզրատան հայերէն ձեռագրերը 1924ին
կատարած էի զիտական ուղեւորութիւն մը
դէպ ի Սորհրդային Հայաստան: 1929ին վե-
րադառնալով Վիեննա, պրպտուսներս շա-
րունակած էի Եւրոպայի պետական եւ մաս-
նական Մատենադարաններու մէջ: Ունէի
ծրագիր նմանօրինակ ուղեւորութիւն մ'ալ
ձեռնարկել դէպի Մերձաւոր Արեւելք: Երբ
վերահասու եղան իմ մտադրութեանս Բեր-
լինի եւ Համբուրգի մեծարոյ Ազգայինք, քա-
շալեր հանգիստացան ինձ եւ տրամադրեցին
ինձ այս նպատակի համար գումար մը:
նպատակներ հասան ինձ նաեւ ուրիշ կողմերէ:
Անոնց յարգելի անունները չեմ համարձա-
կիր յակնէ յիշատակել այս տեղ, որչափ
ալ համոզուած ըլլամ, թէ այդ անունները
բուն ծափահարութիւն պիտի հնձեն հայ
Մշակոյթի բոլոր բարեկամներէ:

Տեղեկագիրս սահմանուած է յատկա-
պէս այդ մեծարոյ Բարեկամներու համար:

Վիեննայէն մեկնեցայ 1939, ապրիլ 12ին:
Վենետիկ—Միլան—Հոմ գծով հասայ
Բրինդիզի: Ապրիլ 20ին նաւարկեցի դէպի
Կիպրոս: Նպատակս էր ուսումնասիրել
Հայոց Ս. Մակար վանքի ձեռագրերը,
որոնք կը պահուէին Նիկոսիա: Դկտ. Յ.
Թօփչեան վանատու եղաւ ինձ Մելքոնեան
Հաստատութեան կից Հովոցի մէջ: Պարոյր
Հայր սուրբը սիրայօժար տրամադրեց ինձ
հայերէն ձեռագրերը: Հարկ էր նախ դա-
սաւորել զանոնք եւ թուարկել: Ընդ ամէնը
64 ձեռագիր էր: Յուշակագրութիւնս զան-
դազօրէն յառաջացաւ: Կը պահանջէր պատ-
շաճութիւնը, որ միաժամանակ զոհացում
տայի հիւրասէր Կիպրացիներու հիւրամեծա-
րութեան: Ընդհատեցի աշխատանքներս, այն
յուսով թէ միւսանգամ պատենութիւնս կ'ու-
նենամ այցելելու գուարթ կղզիս: Մայիս 14ին
մեկնեցայ Բէյրութ. ուր հասայ մայիս 17ին
եւ իջեանեցայ մեր Միսիթարեան Վարժա-
րանը: Խորհեցայ անցնիլ անմիջապէս Պարս-
կաստան, աչքէ անցնելու համար Նոր Զու-
ղայի ձեռագրերը. ամէն փորձ թոյլտու-
թիւն ստանալու՝ ձախողեցաւ: Յունիս 15ին
այցելեցի Հալէպ. Արհիպատիւ Արտաւազ

Արքեպիսկոպոս աստնջականեց զիս: Ուսում-
նասիրեցի Ս. Քառասուն Մանկունք Եկեղեց-
ւոյ, ինչպէս նաեւ Ամերիկեան Կոլէջի եւ
մասնաւորներու քով գտնուած ձեռագիր-
ները: Անցայ Դամասկոս ի խնդիր ձեռա-
գրերը: Վերադառնալով Բէյրութ, բար-
ձրացայ Չամաու, այս տեղ հաստատուած Կա-
թողիկէ Հայոց վանքի ձեռագրական Հաւա-
քածոյքը քննութեան առնելու: Գերջ. Քե-
րովքէ Վ. Գատէեան ամէն զիւրութիւն ըն-
ծայեց ինձ այս նպատակի համար: Գտայ հոն
իրբ 700 հայերէն ձեռագիր: 500ը կը կադ-
մէր վանքին հին Հաւաքածոյքը, զորոնք զի-
տական ոճով ցուցակագրած էր Մեսրոպ Վ.
Քէշիշեան եւ ուղարկած Վիեննա տպագրե-
լու համար: Իսկ 200ը Կ. Պոլսոյ Օրթաքէօյի
Անտոնեան Միարանութեան Մատենադարա-
նէն փոխադրուած էր նախորդ պատերազմէն
վերջը եւ կցուած հին Հաւաքածոյքին: Ու-
սումնասիրեցի երկու Հաւաքածոյքներն ալ,
ցուցակագրեցի միայն երկրորդը: Այս աշ-
խատանքները աւարտեցան յունիս 1939—
1946 տարիներուն:

1939 սեպտեմբեր 1ին անցայ Երուսա-
ղէմ: Իջեանեցայ կաթողիկէ Հայոց Առաջ-
նորդարանը. Գերջ. Յակոբ Վ. Կիրակոսեան
եղաւ աստնջականս: Առաջին այցելութիւնս
տուի նորընտիր Պատրիարք Հօր, Արհիա-
պատիւ Տ. Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Նշա-
նեանի. ընդունեցաւ զիս շատ սիրալիւր. յի-
շեցուց մեր առաջին տեսակցութիւնը 1924
Հոկտեմբերին Երեւանի Հայոց Առաջնորդա-
րանի մէջ: Եկած եմ, ըսի, շարունակելու
Երեւան սկսած աշխատանքներս, այս անգամ
Ս. Յակոբեանց ձեռագրատան մէջ: Յայտ-
նեց Պատրիարք Հայրը, թէ ձեռագրաց թիւն
է ներկայիս 3700: Յանձնարարեց զիս Լու-
սարար Հ. Կիւրեղ Վ. Իսրայէլեանի (այժմ
Պատրիարք), որ ներկայ էր մեր խօսակցու-
թեան: Իր հոգարարձութեան տակ էին այն
ժամանակ Մատենադարանն եւ ձեռագրա-
տունը: Վանքին Միարանները զիւղազնա-
ցութեան մէջ էին. այս պատճառաւ ալ փակ
էր Մատենադարանը ընթերցասէր այցելու-
ներու համար: Թանկագին էր ինձ ժամա-
նակը: Խնդրեցի Հայր Սուրբէն, որ թոյլ տայ
ինձ առժամն ուսումնասիրել Մատենադա-
րանի հին տպագրերը (1512—1812). եւ
որպէս զի հսկողութեան գործը չգժուար-
նայ, առաջարկեցի որ առաւօտեան Ժ. Տին
բացուի Մատենադարանը, զիս ներս ձգէ եւ

կրկին փակէ մինչեւ Ժ. 12, այսպէս նաեւ
Ժ. 2—6: Հաճելի եղաւ առաջարկս. այսպէս
4½ ամիս: Առաջին ամիսը նուիրեցի հին
տպագրութեանց: Այնուհետեւ խնդրեցի
տեսնել ձեռագրերը: Ուշադրութեան չառ-
նուեցաւ խնդիրս: Լսեցի ապա բարձրագոյն
տեղէ, թէ արդէն Թորգոմ պատրիարքը
օրով ձրոշում կայացած էր, որ թոյլ չտրուի
ինձ ուսումնասիրել վանքին ձեռագրերը:
Ստիպուած էի ցաւ ի սիրտ համակերպիլ:
Խնդրեցի որ գտնէ ձեռագրերու ցուցակ-
ները ներուի ինձ աչքէ անցնել: Կրկին ցու-
ցակ գոյութիւն ունէր. առաջինը կազմած էր
Տիգրան Սաւալանեան 1875ին, ուր նկատի
առնուած էր 1950 ձեռագիր. երկրորդը
կազմած էր հանդուցեալ Վեհաշնորհ Խա-
չայեան Սահակ Կաթողիկոս գիտական յո-
րինուածութեամբ: Ինձ յանձնուեցաւ Սա-
ւալանեանի անբաւական ցուցակը. ուսում-
նասիրեցի զայն եւ վերագարձուցի, խնդրան-
քով որ տրամադրուի ինձ նաեւ Խաչայեանի
ցուցակը. Պատրիարք Հօր երիցս պնդումի
վրայ դրուեցաւ առջեւ այդ ցուցակին առա-
ջին սեւագրութեան առաջին 10 դպրոցական
սետրակները. այսպէս ընդհատ ընդհատ
աչքէ անցուցի 40 սետրակ միայն: 4½ ամիս
զեզերեցայ Երուսաղէմ. բաւական էր այս
ժամանակը Սահակ Վեհաշնորհ Կաթողի-
կոսի ցուցակը լիովին քննութեան առնել,
եթէ բարեացակամութիւն ըլլար տրամա-
դրել ինձ զայն ամբողջութեամբ: 3700 ձե-
ռագրերէն ուսումնասիրած եմ միայն
չորսը, այն ալ «Սիրոնի» համար յօդուած մը
պատրաստելու համար տրամադրուած ինձ:

1940, յունուար 12ին հեռագիր մը կը
կանչէր զիս Բէյրութ: Վերադարձայ ծա-
րաւի: Այնուհետեւ մնացի Բէյրութ մաս-
նաւոր պաշտօնով:

1945 յուլիս 15ին սաւառնակով անցայ
Կիպրոս լրացնելու համար Նիկոսիայի ձե-
ռագրերը ցուցակագրութիւնը: Ինչ որ
կարելի էր ի գլուխ հանել մէկ ամսուան
մէջ, աննպատակ պայմաններու պատճառաւ
տեւեց 2 ամիս: Անտանիէ էր տօթը քա-
ղաքին մէջ: Շնորհակալութիւն Մելքոնեան
Հաստատութեան Հոգարարձութեան, որ
հաճած էր միւսանգամ վանատու ըլլալ
ինձ: Շնորհակալիքո նաեւ Պր. Լ. Լեոնեանի,
Անտոն Տէլիֆէրի եւ Չ. Քէհեայեանի, որոնք
ձեռնառու եղան ինձ ամէն կերպ:

1946 յունուար 30ին մեկնեցայ Եգիպ-

տոս ի խնդիր ձեռագրերը: Ուսումնասի-
րեցի 20 ձեռագիր միայն:

1940—1946 տարիներուն առիթ ունեցայ
ծանօթանալ մասնաւորներու քով գտնուած
խումբ մը ձեռագրերու. ուսումնասիրեցի
նաեւ, բարեացակամ թոյլտուութեամբ Վե-
հաշնորհ Յովսէփեան Գարեգին Կաթողի-
կոսի, Անթիլիասի Կաթողիկոսարանի հայե-
րէն ձեռագրերը: — Այսպէս յաջողեցաւ
ինձ ցուցակագրել իբր 500 ձեռագիր, եւ
հաւաքել նիւթեր պատմութեան եւ գրա-
կանութեան համար:

Այս տեղ կրնամ յիշել իբրեւ նորու-
թիւններ.

1. Հիպոպոլիտոսի Ժամանակագրութեան
Ա. մասը, Ե. դարու թարգմանութեամբ:
2. Գրիգոր Սքանչելագործի ձառն ի
Համբարձուին Տեառն. անձանօթ մինչեւ
այժմ որ եւ է լեզուով:
3. Եփրեմի Կցուրդը. Ա. մասն, որ կը
պահուէր էջմիածնի Թ. 821 միակ ծանօթ ձե-
ռագրին մէջ:
4. Եպիփանի վասն ԺԲ. Ականց ընդար-
ձակ խմբագրութեամբ:
5. Գէորգ Մեղրիկ վարդապետի թուղթն
յետ մահու:
6. Յակոբ Վ. (Թագորեցւոյ) Բան ինչ
յաղագս անձին:
7. Թուղթք Գրիգոր Աստուածարանի:
8. Հատուածք Որիբասայ Բժշկապետի
Բժշկարանէն, ուր կան հասակոտորներ նաեւ
Ասկղեպիաղեայ եւ Գիոկրատէսի եւ այլ հին
Բժշկարաններէ թարգմանուած յոյն բնագրէ:
9. Ղալաթիայի Ս. Լուսաւորիչ եկե-
ղեցւոյ շինութիւն Օրհնութեան գիրը:
10. Վարդան Արեւելցւոյ գրուած գո-
վեստի պատմագրաբար ի Գրիգոր Վկայա-
սէր, ի Գրիգոր փոքր Վկայասէր եւ ի Ներ-
սէս Շնորհալի:
11. Այլ եւ այլ անձանօթ տաղեր եւ
չարականներ եւ ժամանակագրականք:

Իմ ուղեւորութիւնս կը զիտէր ոչ
միայն Պատմութեան եւ Գրականութեան
համար նիւթեր հաւաքել, այլ եւ միթերել
տեղեկութիւններ հայ տպագրութեան ա-
ռաջին 300 տարիներու պատմութեան հա-
մար: Այս ուղղութեամբ մեծ աշխատանք
տարած էր հանդուցեալ Հ. Գ. Գալիմքեա-
րեան. լրացնելու համար իր հաւաքածոյքը
մի առ մի քննութեան առի Երուսաղէմի եւ
Զմմառի Մատենադարաններու մէջ շտեմա-

րանուած հին տպագրութիւնները: Երեւան հանեցի անյիշատակ եւ անուամբ միայն ծանօթ շատ հատորներ. կը յիշեմ Երեմիա Չէլէպիի մէկ գործը, տպուած 1678ին Կ. Պոլիս, յիշատակութեամբ միայն ծանօթ:

Կազմեցի նաեւ Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի համար Սիւրիա եւ Լիբանան լոյս տեսած հրատարակութեանց գրեթէ կատարեալ հաւաքածոյքը. հաւաքեցի նոյնպէս Եգիպտոսայ հրատարակութիւններէն շատ բան:

Ճանապարհիս վրայ տուի ամենուրեք դասախօսութիւններ, Միլան, Կիպրոս, Բէյրութ, Հալէպ, Դամասկոս, Երուսաղէմ, Հայֆա, Եաֆա, Գահիւրէ, Աղեքսանդրիա եւ Մարսէլլ. Հայոց Պատմութենէն եւ Գրականութենէն:

Իմ ուղեւորութիւնս պիտի տեւէր մէկ տարի: Համաշխարհային պատերազմը հարկադրեց զիս մնալ 7 տարի Արեւելք: Օգտագործեցի այս միջոցը պատրաստելու Հայոց հին Գրականութեան քննական Պատմութիւնը. գրեցի, որքան թոյլ տուին աղբիւրներս, Դ. — ԺԳ. գարու պատմութիւնը: Մասնաւորապէս գրադեցայ Ազատագրական պայքարի եւ Կորիւնի, հայ երեք պատմագիրներու գործերու քննութեամբ: Քննութիւններու արդիւնքն եղաւ 200—440 շրջանի Հայոց քաղաքական եւ եկեղեցական պատմութեան ուսումնասիրութիւնը բոլորովին նոր լոյսի տակ: Վերակազմեցի Կորիւնի Պատմութիւնը բնագրաքննական եւ պատմական ծանօթութիւններով ճշտացած: Աշխատակցեցայ հայ պարբերագիրներու մատենագրական-պատմական յօդուածներով:

Պատրաստութիւններ կը տեսնէի մեկնելու Պարսկաստան, երբ հասաւ ինձ Արհիպատի Գերապայծառ Աբրահամ հրամանը անյապաղ վերադառնալ Վիեննա: 1946, աւգոստոս 5ին մտայ նա, որ հանեց զիս Մարսէլլ: Ամսօրեայ դադարումէ մ'ետքը Փրանսա, Սեպտեմբեր 10ին հասայ բարեաւ սիրելի Մայրավանքս ի Վիեննա:

Իմ շնորհակալութիւնս այս տեղ այն ամէնուն, որոնք որ եւ է կերպով ձեռնուղարկատեանս եղան ինձ յրեթեալ ուղեւորութեանս:

Ազնուամեծար Տեաքք, ինքնագովութեան համար չհիւսեցի Տեղեկագիրս. ու-

ղեցի միայն յայտնել, թէ այն օժանդակութիւնը, զոր ընձեռեցիք ինձ, չվերապահուի իր նպատակէն: Անշուշտ ինչպէս Դուք, նոյնպէս ես կը յուսայինք աւելի առատ հունձք այս երկարածից ճանապարհին վրայ: Բայց եթէ հայ Մշակոյթի թանգարաններու պահանջները ամբողջով պահեցին դոնորը, ես չունէի զինեալ ոյժ բռնաբար բանալու դանոնք: Չինացեցի սակայն խօսք: Բայց կա՞ր միթէ պէտք չունէ հատցնելու կամ ի պայքար մտնելու, երբ սուրբ էր պահանջքս, համայն աղգին, նոյն իսկ համաշխարհին ի շահ եւ յօգուտ: Ես ուղեցի ծանօթանալ նախնեաց ստեղծագործութիւններուն: Եւ ի՞նչ նպատակով կը կերտուին Մատենադարաններ, կը կազմուին Ձեռագրատուններ, կը կատարուին անոնց նուիրատուութիւններ, եթէ անոնք ուսումնասիրներու առջեւ ամբածածուկ, աղխեալ պիտի մնան: Մեր նախնիք այն համոզման էին, թէ «Գիւրք աղխեալք կուրք են»: Այդ կուրքերուն երկրպագու՞մ միայն պիտի ըլլանք, ձեռագրատունները պարծանքի առարկա՞յ միայն պիտի հանդիսանան: Եղան ինձ ըսողներ. «Մեր Հաւաքածոյքը մե՞նք պիտի ուսումնասիրենք». ի՞նչ նպատակով իրենք պիտի ուսումնասիրէին եւ ի՞նչ նպատակով ես: Բոլոր աշխատանքները հայ Մշակոյթի համար չե՞ն: Համոզուած էին անոնք, թէ հարիւրաւոր եւ հարաւոր ձեռագիրներ եւ երկու-երեք ամիսներու, նոյն իսկ 2—3 տարիներու մէջ սպասիչ կերպով պիտի կարենայի ուսումնասիրել. o sancta simplicitas! Ինձ ծանօթ են այդ Հաւաքածոյքներու մէջ կարեւոր ձեռագիրներ, որոնք 200, 250, նոյն իսկ 700 տարիներէ ի վեր կը սպասեն ուսումնասիրող ձեռքերու: Այսպիսի վերաբերմունք չտեսայ եւ Սորհրդային Հայաստան, ոչ ալ Բերլին, Տիբեթէն, Միւնխէն, Պարիս, Լեմբերգ եւ Հոռոմ. վասն զի կային հոն լուսամիտ, բանիմաց, յայնախո՛ճ աշխարհաքաղաքայինք:

Ես գոհունակութիւնն ունիմ, որ ծառայելու համար հայ Մշակոյթին շրջեցայ երկրէ երկիր կուրծք տալով ձիւնի եւ անձրեւի, տօթի եւ երաշխի. բախեցի ամէն դուռ: Յոգնութիւնները, նեղութիւններն ու զրկանքները, գործնք կրեցի յրեթեալ իմ ճանապարհին, Ծածկազէտն միայն գիտէ: Անոնք հայ Մշակոյթի խորանին վրայ մա-

տուցուած զոհեր են, զուարթամիտ մտօք ընծայաբերուած:

Կը յայտնեմ առթիւս իմ սրտագին շնորհակալութիւնը Ձեզ, որ քաջալեր հանդիսացաք ինձ ձեռնարկելու այս գիտական ուղեւորութեանս: Է. Ն. Ա.

ՍՏՈՐԳՐԵՆԵՎԵՆ ԿԵՐԳՐԵՆԵՆ, ԿԵՐԳՐԵՆԵՐ

Լատիներէն cardo (սեռ. cardinis) կը նշանակէ ծիսնի. փոխաբերաբար կը գործածուի նաեւ դարձկէտ, արեւադարձակէտ, գլխաւոր կէտ իմաստով: Ասկէ ածանցուած է միջնադարեան լատիներէնի մէջ cardinalis, իտալ. cardinale, ֆր. եւ գերմ. cardinal, գլխաւոր, աւագ իմաստով, որ կը կիրարկուէր թէ իբրեւ տիտղոս եկեղեցական սատիճանաւորի մը (սարկաւազ, քահանայ), վանքի մը գլխաւորի, եւ թէ ածականաբար «կարդինալ-ական ստաբիլութիւնք», les vertus cardinaux: ԺԲ. դարէն ետքը արեւմուտք յատուկ տիտղոս նկատուեցաւ ան Գահանայապետական Դիւանին գլխաւոր պաշտօնեաներուն, որոնք իբրեւ խորհրդական կամ նուիրակ կը պաշտօնավարէին նոյն Դիւանին մէջ:

Բառս cardinalis (cardinale) յոյն գրուածքներու մէջ ստուագործուած է χερδῆ-αἰοι եւ χερδῆ-αἰοι (Mansi, Conc. coll. XVI, 974 եւ շար.). այսպէս նաեւ հայ գրականութեան մէջ կը գտնենք գրուած «կարդինալ» եւ «կարդինար», «կարդինարական ստաբիլութիւնք» եւ այլն: Լ-ի շրջումը Բի կը տեսնենք սամկորէն լեզուի մէջ ալ. հմմտ. գտեր է, գտել է, գտեալ է աշխ. գտած է: Է. Ն. Ա.

Ն Ո Ր Հ Ր Ե Տ Ա Ր Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

(Ուղարկուած խմբագրութեանս):

Արեղեան Ա., Դորպատի հայ ուսանողութիւնը: Վիեննա, տպ. Մխիթ. 1942. 80, էջ 44: [Աղղ. Մատենադարան, ձՄ:] Գինն՝ գ. Փր. 1.— [1 Ալպոյախեան Արշակ, Հայ եպիսկոպոսի մը ստաբիլութիւնը ի Հապէշիստան թէ գարուն: Պատմական նշմարներ: Գահիւրէ, տպ. Նոր Աստղ, 1946, 80, էջ 152: [Հրատարակութիւն Թ. 6՝ Մտաւորական սպասարկութեանց գրասենեակի:] [2

† 3. ՎՐԹԱՆԷՍ Վ. ՓՈՒՆԿՈՒՅԵԱՆ

Տարւոյս օգոստոս 13ին Բուդապեստ եանգեալ ի Տէր Միաբնութեան անդամ է. Վրթանէս Վ. Փունկուցեան:

Հանգուցեալը ծնած է Կերլա հայա-բաղաւէն ոչ շատ հեռու Սիկ գիւղը (Տրանսիլվանիա) 31 օգոստոս 1888, կնքուած Անտոն անունով: Եկած էր Միխիթարեան վանքս 11 եռկա. 1899. քահանայ ձեռնադրուած 11 մայիս 1911, ստանալով Վրթանէս անունը:

Ետանդուն եւ աշխոյժ ոգւոյ տէր, գործեց դպրոցական ասպարէզի վրայ Կ. Պոլիս 1912—1930 շրջանին: 1931ին վերադարձաւ Վիեննա եւ երեք տարի յաճախեց Համալսարանի փիլիսոփայական բաժինը: 1934, դեկտ. 12ին ուղարկուեցաւ Բուդապեստ հովուելու տեղւոյն կաթողիկէ հայ, յատկապէս հունգարահայ ժողովուրդը: Միաժամանակ յանձն առաւ դասախօսել Համալսարանին մէջ հայերէն լեզուն:

Կ. Պոլիս համբաւուեցաւ իբրեւ բեմբասաց: 1914—1918 տարիներուն գործեց նաեւ իբրեւ զինուորական քահանայ նոյն քաղաքին մէջ գտնուած հունգարական գործին:

«Հանդէս Ամսօրեայ»ի խմբագրութիւնը իր շնորհակալիքն ունի իրեն հանգեալ, որ առթիւ Ուսումնաբերքին 25 ամեային պատրաստեց 25 ամեայ շրջանին ընդհանուր ցուցակը: Այս ցուցակը կը բաղկանար երկու մասէ. Ա. Հեղինակներ եւ Յօդուածներ. Բ. Ցանկ յատուկ անուններու եւ գիտական նիւթերու. Ա. մասը լոյս տեսաւ 1912ին. Բ. մասի տպագրութիւնը ընդհատեցաւ բերմամբ պարագաներու:

Հանգիստ յաւիտեանակ իր հոգւոյն: Է. Ն. Ա.

